

як невід'ємна частина загальної культури народу, виступає, по суті, відображенням його рівня розвитку та менталітету. Вона обумовлює відповідні знання громадянами певних норм законодавства, порядку його реалізації, уміння користуватися даними знаннями при застосуванні норм права, їх виконанні. Розрізняють правову культуру суспільства, в цілому, правову культуру особистості та професійну правову культуру юристів. Правова культура особи, будучи компонентом правової культури суспільства, виражає ступінь і характер розвитку суспільства, так чи інакше забезпечує соціалізацію особистості та правомірну діяльність особи [2, 6].

Саме завдяки правовій культурі стає можливою оцінка як правової системи, так і кожного її структурного компонента: власне юридичних фактів, текстів правового характеру, правової діяльності, правової свідомості і рівня правового розвитку суб'єктів. Як загальнонаціональна культура надає цілісності й інтегрованості суспільному життю в цілому, правова культура диктує кожній особі принципи правової поведінки, а суспільству в цілому – систему правових цінностей, ідеалів, зразків поведінки, правових норм, що забезпечують єдність і взаємодію правових інституцій і організацій. При цьому вона є якісною характеристикою не одного, а усіх правових явищ (норм права, правових процедур, правовідносин, правосвідомості, політичної оцінки права, правового виховання, юридичної освіти і науки та інших

явищ), які в своїй сукупності утворюють поняття «правова система».

У процесі дослідження правової культури і аналізу її впливу на становлення громадянського суспільства найважливіше місце відводиться цінностям, оскільки вони безпосередньо впливають на інтереси і цілі окремого індивіда, їх груп і суспільства в цілому. Система цінностей – це активність суб'єктів права у правовій сфері, добровільність виконання вимог правових норм, реальність прав і свобод громадян, ефективність правового регулювання, якісні закони, досконала законодавча техніка, розвинута правова наука, юридична освіта, ефективна юридична практика, стабільний правопорядок. Систему цінностей в галузі права, що існують в реальному функціонуванні в суспільстві, називають правовою реальністю, яка у структурному відношенні збігається з поняттям «правова система» [4, 62].

Досягнення якісного стану юридичної охорони та захисту прав людини є ще одним важливим показником високого рівня правової культури, яка включає і стан законності в суспільстві [6, 640-663].

Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури – політичної, моральної, естетичної, тому правова культура виступає якісним критерієм, на основі якого можна здійснити оцінку ступеня розвитку як правової системи в цілому, так і громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганзенко О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави в Україні. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Запоріжжя, 2002. 2. Гриценко А.В. Правовий закон: питання теорії і практики в Україні. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. 3. Загальна теорія держави і права / За ред. М.В.Цвіка, В.Д.Ткаченка, О.В.Петришина. – Х.: Право, 2002. 4. Медвідь Ф.М. Правова культура як ціннісна характеристика правової системи // Актуальні питання реформування правової системи України: Збірник наукових статей за матеріалами УІ Міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк, 29-30

травня 2009 р. / Укладач Т.Д.Климчук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С.60-63. 5. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // Право України. – 2001. – №4. 6. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Т.1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В.Цвіка, О.В.Петришина. – Х.: Право, 2008. – 728 с. 7. Шемшученко Ю.С. Теоретичні засади взаємодії права і культури // Право і культура: теорія і практика: міжнародна наукова конференція. – К.: МП «Леся», 1997.

Михайлюк Ю.М.

*к. і. н., доцент кафедри історії України
Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького (Україна)*

ЗМАГАННЯ МІСЬКИХ ГРОМАД ЧЕРКАС І КАНЕВА ЗА СВОЇ ПРАВА В 30 – 40 РР. XVI СТ.

Суперечності і незгоди між міською громадою та місцевою державною адміністрацією стали характерним явищем

громадсько-політичного життя міст, особливо Черкас, у XVI ст. Максимального напруження вони набули у 30-40 рр. XVI ст. Причинами

конфліктів слугували цілий ряд обмежень «стародавніх» міщанських прав («кривди») та запровадження чисельних нововведень у вигляді поборів, повинностей і т.п. («новини»). Незважаючи на певні відмінності в деталях у залежності від персоналії старости, що їх практикував, вони загалом були такого змісту:

- наближення старостою до себе групи міських мешканців, що супроводжувалося звільненням їх від міських повинностей і податків. Найбільше обурювало решту міщан те, що обов'язки тих перекладалися на інших членів громади, а право користуватися всіма міськими вигодами залишалося;

- запровадження нових повинностей для потреб замку й особисто старости (везти дрова, косити сіно, волочити неводи, здійснювати охорону замку тощо);

- збільшення розміру поборів з міщанських промислів, святкових підношень, запровадження старостою виключного права викупляти продукти промислів у міщан за визначеною ним вартістю;

- привласнення всього або частини майна міщан, котрі загинули чи потрапили до татарського полону, заволодіння об'єктами міської власності (уходами, корчмами тощо) та використання їх на власний розсуд, як правило, задля особистих інтересів;

- привласнення доходів із певних видів промислів («провідного» за супровід купців, отриманої внаслідок сутичок з татарами здобичі тощо) [1, арк. 1–9; 2, 353; 3, 9–11].

Така політика старост викликала велике невдоволення міщан. Тому вони, не в силі залагодити протиріччя на місці, змушені були, як відомо, зі скаргами звертатися до великого князя литовського. Перші серйозні претензії щодо методів управління були висунуті в 1536 р. в бік О. Дашковича. Щоправда, це було здійснено вже після смерті останнього. Очевидно, черкаські міщани через його круту вдачу та жорсткі підходи до управлінської діяльності не ризикнули зробити це за його життя. Натомість, вирішили скористатися зміною керівника місцевої влади і звернулися із чолобитною до Сигізмунда I «*штожь дей якъ держаль ...тоть замокъ Черкасский небожчыкъ панъ Остафей Дашкевичъ, ино дей в тотъ часъ кривды ся великии имъ отъ него стали*». За результатами розгляду 17 пунктів цієї скарги до тогочасного місцевого старости В. Тишкевича була відправлена королівська резолюція [1, арк. 1–2; 3, 9–13]. Хоча по своїй суті вона була на користь черкащан, але сформульована в досить неоднозначних тезах. Більшість положень скарги було задоволено з вимогою до старости діяти «*подле давнего обычая*». Водночас, зазначалося, що попередні урядовці упустили деякі «*служби і подачки замкові*», а О. Дашкович справедливо їх відновив.

Відповідно, король наказував В. Тишкевичу, щоб той надзвичайно скурпульозно ставився до накопичення державних прибутків («*пожитковъ нашихъ, што будетъ здавна на замокъ нашъ прислухало и всякихъ пошлынъ повинныхъ ничымъ не впуцалъ и того пыльне смотрель, жебы никоторыи службы и дачки и иныхъ повинности и пожитки наши звечистыи отъ замку нашего ничымъ не отходили, ани ся уменьшали*» [3, 11–12]). Таке рішення поставило старосту в незручну ситуацію. Адже від нього вимагали фактично зберегти майже всі попередні податки й повинності та, при цьому, не обтяжувати населення зайвими поборами. За визначенням А. Яковлева, єдиним виходом із цієї ситуації, до речі, найвигіднішим для місцевої влади, було продовжити політику попередника [4, 85]. Хоча джерела й не розкривають нам подальших кроків В. Тишкевича, вірогідно він пішов саме таким шляхом. Очевидно це й стало причиною народного виступу, котрий у тому ж 1536 р. вчинили проти нього черкаські міщани та бояри, котрих частково підтримали й мешканці Канева.

На жаль джерела не інформують як власне розгорталася повстання, а подають лише окремі уривчасті відомості про його хід. Воно вибухнуло несподівано й загрожувало серйозними наслідками. Це зумовило необхідність спорядження з наказу київського воеводи проти бунтівників карального загону службників київської роти на чолі з ротмістром. На відміну від Канева, де місцеві жителі миролюбно зустріли військо і спорядили його провіантом і підводами, у Черкасах загін наштовхнувся на сильний опір міщан. Не маючи достатніх вогневих засобів для його придушення, він був змушений повернутися до Канева «по стрельбу» (артилерію). Прибувши сюди разом зі службниками В. Тишкевича, військові, будучи обізнані невдачею, за словами міщан «*о полночи квалтовне, обычаемъ неприятельскимъ, острогъ проломилы, ворота выбили, сторожовъ побили и всихъ насъ сонныхъ без вести наскочивши забили*». Але невдовзі на допомогу прийшли інші міщани і «*вытерли зъ острога гвалтовнековъ тыхъ*». Після завершення повстання київські службники звинуватили канівчан, що ті з власної ініціативи здійснили на них напад, вбивши при цьому вісьмох і поранивши двох вояків. Це стало приводом до судового процесу 1542 р., внаслідок якого мешканцям Канева вдалося довести істину та виправдатися перед великим князем литовським [3, 38–39; 4, 87–88].

Не виключено, що підбурювачем невдоволених міщан був пан Я. Пенько, котрий, маючи певні доручення від короля, на той час мешкав у Черкасах. При розслідуванні цієї справи йому було висунуто звинувачення, що саме він спровокував черкащан на бунт,

однак той зумів виправдатися перед владою [5, 3–4]. У причетності до повстання були звинувачені й покарані кілька черкаських бояр: Іван Зубрик, Берндей, Ян Малик-баша, Семашкович, Позняк та Васько Ремень. Та через деякий час і вони змогли виправдатись по цій справі, апелюючи, що під час повстання вони були на боці В. Тишкевича, а закиди в їхній бік – не що інше, як наклеп [6, 146–147].

Як саме завершилося повстання – достеменно невідомо. Проте знаємо, що В. Тишкевича невдовзі змінив на посаді черкаського й канівського старости згадуваний у цій справі Я. Пенько. Але і його діяльність викликала обурення черкаських міщан. Для розгляду їхньої скарги в серпні 1939 р. до Черкас приїжджав київський воєвода А. Немирович, котрий не виявив старостівської вини. При цьому він зумів умовити обидві сторони розв'язати спірні питання шляхом обопільної домовленості, про що вже згадувалося вище, на основі чого конкретизував деякі податки та повинності міщан [2, 352–354]. Однак така ухвала не вдовольнила мешканців Черкас. Вже при наступному старості, А. Пронському, не в змозі більше терпіти тяжкі побори та повинності, група черкаських сімей близько 1540 – 1541 рр. переселилася до Канева. Разом з тим від жителів Черкас у 1541 р. до Сигізмунда I була направлена чолобитна *«про кривди і обтяжливості свої, котрі їм від старости діються»*. Натомість черкаський урядовець виправдовувався, що діяв на підставі постанови А. Немировича, що свого часу вимагав від нього король. Сигізмунд I прийняв резолюцію, що А. Пронський вчиняв правомірно згідно до розпоряджень, перелічених у названій постанові. Але при цьому вказував, аби той трохи поступався міщанам, намагався з ними не конфліктувати [1, арк. 3].

Проте, спірні сторони так і не дійшли компромісу, а відтак через кілька років знову постали перед королем. Там міщани зізналися, що їхній староста не виходив за межі уставу київського воєводи. Натомість заявили, що для них обтяжливою є сама постанова А. Немировича. Утім, незважаючи на нарікання черкасців, Сигізмунд I залишив її в силі. А для авторитетності вона була підтверджена на вальному сеймі в Бересті 1544 р. [1, арк. 3–9; 7, 372–375].

Не уникнув конфлікту з міщанами й наступник А. Пронського – О. Горностаї. Різного роду новації та утиски стали причиною чергових скарг і звинувачень на адресу старости, направлених тепер уже Сигізмунду Августу. Той в одному зі своїх листів 1546 р., піддавши критиці оскаржувану мешканцями Черкас надмірну запопадливість у виконанні управлінських функцій, відзначив, що

звітування урядником про характер його діяльності суттєво розходиться з інформацією про це черкащан. Щоб усунути всілякі непорозуміння, великий князь литовський поставив старості вимогу діяти у повній відповідності до уставу Берестейського сейму 1544 р. [7, 375–376].

Як далі розгорталися події – через брак джерел на разі не відомо. Слід гадати, що протистояння між старостами та міськими громадами в більшій чи меншій мірі продовжувалося й пізніше. Принаймні, місцеві урядовці й надалі вдавалися до практики обмеження міщанських вільностей та збільшення поборів. Зокрема, наприкінці 60-х рр. XVI ст. черкаські жителі скаржилися Сигізмунду Августу на старосту М. Вишневецького за обмеження ним доступу до Єланського уходу, де той дозволяв *«чужогородцямъ постороннымъ рыболовамъ тамъ стояти и рыбу ловити»*. Вимагаючи припинити те свавілля, зазначали, що *«немалую кривду и шкоду»* вони мають від збільшення розміру обкладання на продукти рибальського промислу. У цій ситуації король пішов назустріч постраждалій стороні, заборонивши допуск до Єланського уходу чужинців і розпорядився звести побори з риболовлі до здавна звичного розміру (*«водле стародавнего звичаю»*) [3, 180–185].

Певну характерність для життя міських громад становили протиріччя з місцевими землевласниками – шляхтою та монастирями, котрі виникали переважно на ґрунті земельних конфліктів. Приміром, один із таких відомий у зв'язку з родом черкаських бояр Зубриків. Перші претензії міщан були зафіксовані близько 1536 р., у контексті скарги на О. Дашковича, де вони, без конкретизації місцевості, зазначали: *«мещанинь черкасский Зубриковичъ также пасеки ихъ местский за себе забралъ и того имъ вживати забороняеть»* [3, 11]. Невдовзі черкаський вїйт Сава *«со поплечники своими»* надіслав до київського воєводи А. Немировича скаргу про привласнення І. Зубриком їхніх уходів з пасіками, наголошуючи про його надмірні зловживання (*«втиски многи чинить»*). Це стало предметом судового розгляду, проведеного київським воєводою у серпні 1540 р. Йшлося про правомірність належності І. Зубрику земель понад р. Ольшанкою та Радивоновських угідь над р. Тясмин. А. Немирович перевірів межі володінь та права на них обох сторін, після чого постановив, що претензії міщан не мають підстав. Результати розгляду справи було внесено до відповідного судового листа [8, арк. 1–2]. Проте, міщани, не зваживши на владне рішення, продовжували промислове використання належних Зубрикові земель. З огляду на це боярин подав скаргу на черкасців

до короля, апелюючи до судового листа київського воєводи. Розслідування 1541 р. знову закінчилося на користь І. Зубрика, а міщанам було наказано не чинити кривди та шкоди у його маєтках («и дали бы ему въ томъ покой конечно») [9, 67]. Але після цього черкашани, вважаючи, що правда за ними, продовжували проникати в його володіння. У 1555 р. чергова скарга боярина знову довела справу до суду, яку розглядали уповноважені королем комісари – господарський дворянин Вацлав та черкаський і канівський староста Й. Халецький. Міщани були визнані неправими й І. Зубрик знову виграв процес [10, 136]. Пізніше черкаські міщани, посягаючи на Радивоновські маєтності, вдалися до хитрощів. Було сфабриковано документ, за яким Василь Зубрик у 1565 р. начебто продав Радивонову якомусь Радусі Губі, котрий, у свою чергу, поступився ним у 1570 р. черкаським міщанам. Однак і ця справа закінчилася не на користь міщан [11, 225; 12, 423].

Є відомості й про інший спір, що стосувався земельної ділянки, відомої під назвою Яцьковські ґрунти в Потясминні. Колись ці маєтності належали Зубрикам, згодом (1533 р.) перейшли до Яцька Тимкевича, а потім черкаські старости зробили спробу підпорядкувати спустілий хутір з навколишніми землями замковій адміністрації. Проте, за розпорядженням Сигізмунда I (1544 р.) незаконно захоплені володіння було повернуто попереднім власникам, після чого ті відразу уступили ці володіння черкаським міщанам. У цей момент у справу втрутилися Зубрики і того ж року через суд отримали привілей на селище Яцькове, яке від міщан перейшло до Стефана Зубрика. Усе ж черкаські ще деякий час робили несміливі кроки повернути насильно, за їх словами, відібрані в них володіння, але безуспішно [11, 225; 12, 423].

Подібні конфлікти не минули й канівську громаду. Приміром, спірна ситуація склалася стосовно приписаних до селища Колत्याєва земель, іменованих Черленково і Ярилово, котрі свого часу відписав Київському Пустинському Микільському монастирю О. Дашкович. Деякий час ці земельні угіддя за обопільною згодою експлуатували канівські міщани, за що сплачували монастирю десятину. Однак, на певному етапі дії цієї домовленості канівці припинили традиційні виплати, продовжуючи повноцінно користуватися тими ґрунтами. По суті, громада привласнила ці маєтки, вважаючи їх «отчизними» міськими володіннями. З огляду на це ігумен монастиря «з братією своєю» звернувся з відповідною скаргою до короля. Той, розібравшись у деталях справи, у березні 1542 р. надіслав до канівських міщан листа із вимогою, щоб ті «ув оные селища церковные вышней мененые ничим ся не вступовали и земл Колтогаевских некоторыхъ церковныхъ подъ себе безправне не забирали...», а справи з ченцями вели по праву і справедливості [13, 37-38]. Можна припустити, що на цьому конфлікт було вичерпано, оскільки якась інша інформація про ті події у джерелах допоки не зустрічалася.

Отже, громади Черкас і Канева цілком природно тримали консервативну лінію у питаннях міських прав і вольностей. Намагаючись протидіяти різним діям державної влади і землевласників (законним і незаконним) обмежити правомочність міщан на використання земельних та промислових угідь, збільшити повинності та податі, міські общини виявляли досить вольовий характер. Утім, перевагу в такому протистоянні зазвичай отримували опоненти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 1–9. 2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2 (1506–1544). – СПб., 1848. 3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и вольнском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Ч. 8. – Т. 5. Акты об украинской администрации. – К., 1907. 4. Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году (Эпизод из жизни украинских городов в XVI в.) // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – К., 1907. – Січень. – С. 81–89. 5. Архив ЮЗР. Ч. 3. – Т. 1. Акты о козаках (1500–1648). – К., 1863. 6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные

Археологической комиссией. СПб., 1865. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. 7. Архив ЮЗР. Ч. 7. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. 8. ЦДІАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1–2. 9. Грамоты Великихъ князей Литовскихъ съ 1390 по 1569 годъ. Собранныя и изданныя подъ редакціею Владиміра Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. 10. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – К., 1891. 11. Źródła dziejowe. Tom V. Lustracje krolewsczyzn ziem polskich Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku. Wydal Aleksandr Jablonowski. – Warszawa, 1877. 12. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. – Одесса, 1912. 13. Архив ЮЗР. Ч. 1. – Т. 6. Акты о церковно-религиозныхъ отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648). – К., 1883.